

قرائت و تفسیر قرآن در کلام امام صادق علیه السلام

عباس رهبری*

جواد خانلری**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۲۴

تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۰۲/۱۵

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی دیدگاه امام صادق علیه السلام در خصوص قرائت و تفسیر قرآن کریم انجام شده است. روش پژوهش تاریخی است که به صورت توصیفی-تحلیلی بوده و مطالب مربوط به آن از منابع معتبر تاریخی و حدیثی و به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده است. برای شناخت بیشتر قرآن کریم باید تفسیری بلیغ و قرائت صحیح در دسترس ما باشد تا درک درست از کلام خالق داشته باشیم. سؤال تحقیق این است که از نظر امام صادق علیه السلام، مبانی و روش قرائت و تفسیر قرآن کریم کدام است؟ نتایج حاصله نشان می‌دهد که امام صادق علیه السلام به عنوان یکی از پیشگامان حرکت اسلامی و از داعیه‌داران مکتب پربرابر اهل بیت علیه السلام در قرائت صحیح و فهم درست از آیات قرآن کریم نقش اساسی داشته است. امام صادق علیه السلام همان‌طور که در احیای مذهب شیعه گام اساسی برداشت، با تفسیر و تبیین آیات قرآن کریم در مقابله با نهضت ترجمه و عقاید انحرافی نقش تعیین‌کننده‌ای داشت.

کلیدواژه‌ها: قرائت، تفسیر، قرآن، امام، امام صادق علیه السلام.

* استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، کردستان، ایران. Abbasrahbari45@gmail.com

** استادیار گروه عربی، دانشگاه پیام نور، سنندج، ایران (نویسنده مسؤول). Hkhosravi88@gmail.com

مقدمه

رواج می‌دادند بنابراین تبیین مباحث قرآنی جهت پاسخگویی به شبهات مطرح شده امری لازم و ضروری بود.

در این راستا جایگاه و نقش کلیدی بنیان‌گذار مذهب جعفری و تدوینگر تعالیم امامیه در ترویج فرهنگ و معارف قرآن را نمی‌توان نادیده گرفت. نقش هدایتی و تربیتی در تفسیر، تفکر صحیح در هنگام قرائت قرآن، تربیت مفسر، بیان مبانی و اصول راهبردی، جلوگیری از انحرافات در تفسیر از تدابیر و رسالت‌های امام صادق علیه‌السلام در تفسیر قرآن و قرائت بوده است.

بنابراین در این جستار مبانی و چگونگی قرائت و تفسیر قرآن و علوم مربوطه در نگاه امام صادق بررسی و تبیین شده است. رویکرد تفسیری امام به قرآن و همچنین تأثیر آموزه‌های روایی حضرت بر تفاسیر اهل سنت و شیعه تبیین شده و با دسته‌بندی کلی از محتوا، گونه‌های روایات قرائت و تفسیری به همراه نمونه‌های عینی آورده شده است.

بیان مسئله

قرآن مهم‌ترین منبع اندیشه دین اسلام و معیار دیگر منابع تفکر اسلامی چون حدیث و سنت است؛ به این معنا که آموزه‌هایی که از طریق دیگر منابع اسلامی رسیده است، در صورت مخالفت با آموزه‌های قرآن، اعتبار ندارد.

برای نمونه از پیامبر اسلام، گزارش کرده‌اند: هر سخنی که از من برای شما نقل می‌شود، اگر با قرآن سازگار باشد، من آن را گفته‌ام و اگر با آن منافات داشته باشد، من آن را نگفته‌ام. در روایتی از امام صادق

امام صادق علیه‌السلام شخصیت محوری در میان ائمه دوازده‌گانه دارد. دوران امامت ایشان مقارن بود با انتقال حکومت از بنی‌امیه به بنی‌عباس و همچنین مواجهه اسلام با دیگر مذاهب و مسلک‌های یهودی و مسیحی.

عصر امام صادق علیه‌السلام عصر نظریات و عقاید مختلف است، در آن زمان فرقه‌ها و گروه‌های مختلف و متعددی به وجود آمد که باعث تضارب آراء فکری، نظریات مختلف، اندیشه‌های انحرافی و عقاید مختلف گردید. در این دوران شاهد ایجاد شبهه در بسیاری از موارد مانند معرفت و ذات خداوند، اصول اعتقادی و احکام عملی دین و تأویل آیات قرآن کریم و مسائلی از قبیل قضا و قدر، جبر و تفویض، مبدأ و معاد و ثواب و عقاب دچار شبهه و اختلاف شدند. با توجه به این شبهات و جهت پاسخ‌گویی، مکاتب مختلفی مانند معتزله، جبریه، تناسخیه، متصوفه و... ایجاد شد و مذاهب مختلف به وجود آمد.

در این راستا امام صادق علیه‌السلام جهت جلوگیری از این انحرافات و با توجه به باز شدن فضای سیاسی و اجتماعی به علت مشکلات داخلی بنی‌امیه که در نهایت منجر به سقوط این خاندان گردید حرکتی عظیم در مبارزه با انحرافات ایجاد شده مخصوصاً در زمینه قرائت و تفسیر قرآن انجام دادند و به بیان اصول صحیح قرائت و تفسیر قرآن پرداختند.

در این آموزش مسلمین با مبانی صحیح اسلامی آشنا شده و به راحتی می‌توانستند حق و باطل را از هم جدا نمایند زیرا بیشتر انحرافات شکل گرفته به علت عدم درک صحیح و درست از قرآن کریم بود. گروه‌هایی همانند ملاحده و زنادقه افکار الحادی را در جامعه

علیه السلام نیز آمده است که هر حدیثی که با قرآن منافات داشته باشد، دروغ است.

برای شناخت قرآن منابع و مآخذی وجود دارد که بهترین آنها خود این کتاب آسمانی است. پس از آن، کلام معصومین علیه السلام مهم ترین منبع در فهم و درک درست قرآن محسوب می شود؛ یعنی همان کلام مقدس پیامبر اسلام صلی الله علیه و اله و سلم که قلب پاکشان منزلگاه وحی بود. پس از پیامبر نیز طبق حدیث شریف تقلید جانشینان پیامبر هستند که جانشینی آن حضرت را در غیر از رسالت و نبوت دارا هستند. از جمله آنها می توان به قرآن شناسی، معرفی قرآن و تفسیر اشاره کرد. حال چه تفسیر ظاهر آیات و چه تفسیر باطن و تأویل قرآن که همه این امور از شئون معصومین محسوب می گردد.

از آنجاکه ائمه معصومین قرآن های ناطق هستند، نخستین مخاطبان وحی به شمار می روند. آنها افرادی هستند که در ساحت اخلاق فردی و نه در رفتار اجتماعی شلن هیچ گونه جهل و پلیدی وجود ندارد. همان طور که سوره مبارکه احزاب به این حقیقت والا اشاره دارد. «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً» (احزاب/۳۳)؛ لذا آنها با اراده تکوینی خداوند از هرگونه جهل و تاریکی پاک شده اند و سراسر وجودشان علم و نور است لذا بیانات آنها در فهم قرآن کریم برای ما پذیرفته شده است. در این میان یکی از نقش های مهم امام جعفر صادق ارائه مبانی و اصول راهبردی است که نقش اساسی و تأثیرگذاری در فهم قرآن داشته و کلید راهگشایی برای مفسران است. تفسیر به امور علمی و قطعی و پرهیز از امور ظنی و احتمالی، توجه به مسائل

اعتقادی آیات، توجه به بعد ولایی آیات، تأکید به جاودانه بودن قرآن، ارجاع آیات متشابه به محکم، آشنایی با آیات ناسخ و منسوخ قرآن و قرآن، معیار فهم حقیقی دین از مبانی راهبردی در تفسیر و نگاه به قرآن توسط این امام همام بوده است.

پیشینه تحقیق

درخصوص قرائت و تفسیر از دیدگاه و کلام امام صادق چندین پژوهش مستقلی به عمل نیامده است. آنچه در این راستا مطرح شده و می شود همان تفاسیر مربوط به امام صادق است که صحت و سقم آن مورد ارزیابی قرار گرفته است؛ مانند تفسیر امام جعفر صادق که مجموعه ای از روایات تفسیری با صبغه ای عرفانی - اشاری منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام است. این روایات، به طور پراکنده، در قرن سوم هجری در محافل صوفیان کوفه و بغداد بازگو می شد (سلمی، ۱۳۹۰: ۱/مقدمه ماسینیون/۹) و نخستین بار ابو عبدالرحمان سلمی (متوفی ۴۱۲) آنها را در کتاب *حقایق التفسیر* گردآوری کرد و آشنایی ما با این تفسیر تنها از طریق نقل قول های اوست.

همچنین در مجموعه نافذ پاشا کتابخانه سلیمانیه تفسیری منسوب به امام جعفر صادق وجود دارد که گردآورنده آن احمد بن محمد بن حرب است. رساله دیگری نیز وجود دارد که به تفسیر نعمانی معروف است و گاه تفسیر امام جعفر صادق خوانده می شود؛ لذا درخصوص موضوع مقاله حاضر آن طور که باید و شاید تحقیق نشده است و این هدف اصلی نوشتار می باشد که در دو بحث قرائت و تفسیر به شرح ذیل واکاوی شده است.

قرائت

می‌توان عصر امام صادق علیه‌السلام را عصر تدوین قرائت نامید، در شهرهای مهم آن دوران قاریان بزرگی چشم به جهان می‌گشودند. می‌توان برخی از قراء سبعة مانند نافع مدنی (متوفی ۱۶۹ یا ۱۷۹ ق در مدینه) و ابو عمرو بن علاء (متوفی ۱۵۴ ق) که از هم‌عصران امام علیه‌السلام بودند را نام برد. امام صادق علیه‌السلام نیز همچون علوم دیگر که از پدر و اجداد خود فراگرفته بود علم قرائت را نیز از پدرانش و آنها نیز از رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم یاد گرفته بودند و قرائت ایشان به همان سبک رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم در کتب روایی ثبت شده است (جزری، ۱۴۲۹: ۳۰۰-۳۰۱). امام صادق علیه‌السلام با قرائت شاذ مخالف بودند و اگر کسی نزد ایشان قرائتی غیر قرائت شناخته‌شده می‌خواند امام صادق علیه‌السلام به او تذکر داده می‌گفتند، «همان‌گونه که مردم می‌خوانند بخوان» (صفار، ۱۴۰۴: ۲۱۳). این‌گونه تذکرات باعث شد که شیعیان در چند قرن در مورد قرائت قرآن با عامه مسلمانان هماهنگ باشند.

یاران امام صادق علیه‌السلام با توجه به دستورات آن حضرت به دنبال قرائت خاصی از قرآن برای خود نبودند و حتی قرائتی منسوب به امام صادق علیه‌السلام را نیز بیان نکرده‌اند، اما براساس منابع معتبر قرائت قرآن، می‌توان پی برد که امام صادق علیه‌السلام برای خود قرائتی خاص داشتند که از پیامبر دریافت کرده بودند. این نوع قرائت را به شاگردان خود همچون حمزه بن حبیب زیات (و ۱۵۶ ق) که از قاریان کوفه و از شاگردان به نام ایشان بود یاد دادند و او به‌غیراز ده حرف به قرائت امام صادق علیه‌السلام پایبند بود

(جزری، ۱۴۲۹: ۱۶۵). با توجه به اینکه این جزری در کتاب خود (همان: ۱۹۷) این ده حرف را مشخص کرده است به‌راحتی می‌توان قرائت امام صادق علیه‌السلام را از قرائت حمزه بن حبیب به‌دست آورد. به‌رحال با توجه به اینکه کسایی یکی از قاریان کوفه از قراء پیرو حمزه بن حبیب است (همان: ۵۳۵) نشان‌دهنده تأثیر بالای قرائت امام صادق علیه‌السلام بر قرائت قاریان کوفه می‌باشد. از کسان دیگری که به قرائت امام صادق علیه‌السلام توجه و اهتمام داشت ابان بن تغلب از شاگردان امام علیه‌السلام بود (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۰).

در قرن‌های بعد با توجه به سندهای موجود در علم قرائت قرآن کریم، قرائت امام صادق علیه‌السلام را فقط از طریق حمزه بن حبیب دیده‌ایم و قرائت دیگری که به ایشان منسوب باشد مشاهده نشده است. البته به‌صورت محدود در برخی از حروف به قرائت امام علیه‌السلام اشاره شده است که دارای سلسله سند نبوده و پراکنده در کتاب‌ها مشاهده می‌شود (ابن‌خالویه، ۲۰۱۲: ۳۰) که مربوط به قرائت شاذ است. در برخی از کتب شیعه و سنی نیز برخی موارد دیده می‌شود. می‌توان ادعان داشت که قرائت امام صادق علیه‌السلام در کوفه موردقبول قراء معروفی قرار گرفته بود.

ابداعات و دستاوردهای امام صادق علیه‌السلام در زمینه قرائت

نظر به یافته‌های این پژوهش درخصوص دستاوردهای علمی و معنوی امام صادق علیه‌السلام می‌توان میزان تأثیرگذاری و ابداعات امام صادق علیه‌السلام را در علم قرائت بدین شرح بیان نمود.

۱. ارائه آداب تلاوت که تا این زمان قاریان قرآن از

- دستورات ایشان استفاده می‌کنند.
۲. ارائه قرائت صحیح به قاریان قرآن.
 ۳. نحوه اندیشیدن صحیح در هنگام قرائت قرآن کریم.
 ۴. تبیین حفظ، آموزش و عمل به قرآن.
 ۵. تأکید و آموزش قرآن به جوانان.
 ۶. تبیین اینکه قرآن، تجلی‌گاه خدا، گنجینه کامل، عهدنامه الهی، آینه عبرت، احکام جاودانه است.

تفسیر

علمای شیعه امام صادق علیه السلام را فردی عالم در علم تفسیر می‌دانند حتی کسانی دیگر نیز که پیرو امام علیه السلام نبودند نیز از ایشان به عنوان مفسری توانا نام برده‌اند. به عنوان مثال، ابن طلحه که شافعی مذهب است امام صادق علیه السلام را مفسری توانا و عالم در معانی قرآن دانسته و در مورد امام صادق علیه السلام می‌گوید «از دریای قرآن گوهرهایش را استخراج و عجایش را استنتاج می‌کند» (نصیبی، ۱۴۱۹: ۲۸۴) از احادیث امام صادق علیه السلام می‌توان دو دسته حدیث در مورد فهم قرآن و تفسیر قرآن جدا نمود، در برخی از این احادیث امام قرآن را دارای ظاهری قابل فهم می‌داند، همانند زمانی که یکی از یاران امام صادق علیه السلام درباره برخی از تأویلات قرآنی سؤال نمود امام صادق علیه السلام فرمودند، «خداوند با خلق خود به آنچه به عقل آنان خطور نکند، خطاب نمی‌کند» (عیاشی، ۱۳۸۰: ۳۴۱) و در برخی از احادیث، مفسرین را از تکلف فهم ظاهر قرآن بر حذر داشته است و در نامه‌ای که به ایشان منسوب است فرموده‌اند، «چیزی به قلوب مردم دورتر از تفسیر قرآن نیست» و بیان نموده‌اند که از تفسیر به رأی پرهیزید (برقی، ۱۳۷۱: ۲۶۸).

امام صادق علیه السلام در مورد فهم و تفسیر قرآن همانند فقه، دو سطح را در نظر گرفته‌اند؛ یکی در حد متعالی که مختص ائمه علیه السلام است و امام در این باره می‌فرماید: «تفسیر از جمله مواردی است که دانش همه ائمه درباره آن یکسان است» و در جای دیگر می‌فرماید: «ما اهل بیته هستیم که همواره از میان ما کسی برانگیخته می‌شود که کتاب خدا را از آغاز تا پایانش می‌داند» (صفار، ۱۴۰۴: ۲۴۱-۴۹۱) و همچنین «علم الكتاب همه‌اش نزد ماست» (کلینی، بی تا: ۲۵۷)؛ بنابراین سطحی از تفسیر وجود دارد که مختص ائمه علیه السلام است و برای دیگران دست نیافتنی است و سطح دوم که مختص غیر ائمه است که دیگران می‌توانند آن را به دست آورند.

تفسیر مذکور با روایتی از امام صادق آغاز می‌شود که طبق آن، آیات قرآن، چهار قسم‌اند: عبارات، اشارات، لطایف و حقایق. عبارات برای عامه مردم، اشارات برای خواص، لطایف از آن اولیا و حقایق خاص انبیاست. روشن است که این تقسیم‌بندی با آموزه‌های صوفیانه کاملاً مطابقت دارد. در این تفسیر نیز به تفصیل به شرح و بیان حروف مقطعه پرداخته شده است. همچنین در آن، اصطلاحات و مفاهیمی چون فنا، ماهیت، خواطر نورالهی و مشاهده، به کار رفته است.

تقسیم‌بندی روایات تفسیری امام صادق علیه السلام بدون تردید، روایات رسیده از امام صادق نسبت به دیگر ائمه بیشتر می‌باشد. تعداد روایان آن حضرت به حدود چهار هزار نفر رسیده است. اقوال تفسیری امام صادق در یک بررسی به سه شاخه کلی تقسیم می‌شود:

الف) روایاتی در باب جایگاه و فضیلت قرآن و اهمیت آن در زندگی انسان

قرآن آخرین کتاب آسمانی است که برای هدایت بشر آمده است؛ لذا باید قوانین آن به گونه‌ای باشد که بتواند این نقش هدایتگری را برای فرد و جامعه ایفا کند. لازمه این مبنا برخورداری این کتاب از احکام جاودانه و باطنی عمیق و انطباق با زمان‌های حال و آینده است. امام می‌فرماید: «قرآن تأویل دارد و بسان روز و شب و مه و مهر در جریان است» (نعمانی، بی‌تا: ۱۳۳). حدیثی در اقبال ابن‌طاوس در دعای شروع قرائت قرآن از امام صادق آمده است که «خدایا قرائتم را قرائتی که در آن تدبیر نیست قرار مده؛ بلکه به گونه‌ای باشم که در آیتش تدبیر کنم» (ابن‌طاوس، بی‌تا: ۲۳۲)؛ لذا امام رمز و راز جاودانگی قرآن و طراوت و تازگی کلام خدا را در این می‌داند که خداوند آن را برای زمان خاص و مردمی خاص نازل نکرده است؛ به همین خاطر قرآن در هر زمان تازه است و نزد هر قومی تا روز قیامت شاداب است.

اصل و اساس شریعت، قرآن است. امام صادق می‌فرماید: هیچ چیزی نیست که محل اختلاف دو نفر باشد؛ مگر آنکه برای آن اساسی در کتاب خدا وجود دارد؛ لکن عقل‌ها و فهم‌های عادی آن را درک نمی‌کنند (برقی، ۱۳۷۱: ۲۲۸). حضرت بر عرضه سنت بر قرآن نیز تأکید کرده و می‌فرماید بر سراپرده هر حقی حقیقتی و نوری نهفته است؛ بنابراین آنچه با قرآن سازگار است را بگیریید و آنچه مخالف است رها سازید (همان: ۲۲۶).

ب) روایاتی در موضوع علوم قرآنی (مانند ناسخ و منسوخ؛ محکم و متشابه؛ اسباب نزول و خواص تلاوت آیات و سوره)

قرآن کریم آیاتش را به دو دسته محکم و متشابه تقسیم کرده است (آل‌عمران/۷). یکی از راه‌های تفسیر درست قرآن، فهم متشابهات با استفاده از آیات محکم است. امام بهره‌گیری از قرآن را برای کسانی روا می‌داند که به آیات محکم و متشابه و تناسخ و منسوخ توجه دارند و در غیر این صورت، برای آنان گمراهی به همراه دارد (کلینی، ۱۳۸۰: ۳۶).

ج) روایاتی در تفسیر آیات

روایات تفسیری امام صادق علیه‌السلام بسیار فراوان است. در اینجا به یک نمونه بسنده شده است. از حضرت نقل شده که منظور از «متوسمین» در آیه ۷۵ سوره حجر ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ﴾ متفرسان است (ابونعیم، حلیه: ۱۹۴/۳).

گونه‌های روایات تفسیری امام صادق علیه‌السلام روایات تفسیری امام را از حیث محتوا می‌توان در چند دسته کلی طبقه‌بندی کرد:

۱. شرح واژگان

برخی روایت‌ها در شرح واژگان و معانی لغوی آن است. گرچه این تبیین واژه تفسیر قرآن نیست؛ اما مقدمه‌ای برای فهم پیام الهی است. امام صادق در دو جنبه تبیین واژه کرده‌اند:

الف) جنبه ظاهری و لفظی و استعمال آن در

مجاوره عرب.

۲. شرح مفاد کلمه

در دسته‌ای از روایات تفسیری، امام صادق مفاد کلمه را تبیین می‌کند و در مقام بیان لغت نیست. برای مثال در کلمه «یوم التناد» در آیه ۳۲ سوره غافر ﴿وَاِذَا قَوْمٌ اِنْتَدَوْا بِكَ فَقُلْ اِنِّي اَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ﴾ که معنای لغوی واژه «روز ندا دادن به یکدیگر» است؛ امام در شرح و تفسیر آن، آیه ۵۰ سوره اعراف را بیان کرده است و فراتر از معنای لغوی پیش رفته‌اند (عباشی، ۱۳۶۳: ۱۹/۲). چراکه عینیت روز قیامت و ویژگی آن را بیان می‌کنند.

امام در روایاتی مفهوم «کرسی» و «خشم خداوند» و «حق تقاته» را در آیات قرآن تبیین می‌کنند. «حفص بن غیاث» روایتی را از امام در توضیح واژه کرسی در آیه ۲۵۵ سوره بقره ﴿وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضَ﴾ نقل می‌کند که فرمودند مراد از آن، علم پروردگار است که بر آسمان‌ها و زمین سیطره دارد (ابن بابویه، ۱۳۸۷: ۳۲۷).

امام در تفسیر آیه ۵۵ سوره زخرف ﴿فَلَمَّا اَسْفَوْنا اَنْتَقَمْنَا مِنْهُمْ﴾ می‌فرماید: خداوند مانند ما تأسف نمی‌خورد؛ بلکه تأسف و رضای خدا همان تأسف و رضای دوستان خداست؛ و خشم دوستان خدا در حقیقت، خشم خداست (همان: ۱۶۸-۱۶۹).

ابو بصیر درباره عبارت «حق تقاته» در آیه ۱۰۲ سوره آل عمران ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ﴾ از امام سؤال می‌کند و امام در جواب می‌فرماید که حق تقاته آن است که خداوند اطاعت می‌شود، عصیان نشده، ذکر شده و فراموش نمی‌شود؛ شکر می‌شود و مورد کفران قرار نمی‌گیرد (ابن بابویه، ۱۴۱۶: ۳۴۰).

ب) تفسیر کلمه و توجه به معانی خاص. برای مثال در ذیل آیه ۲۹ سوره اسراء ﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا﴾، امام کلمه «محسور» را که به معنای حسرت زده است، برهنگی و عریانی معنا کرده‌اند: «در انفاق کردن چنان گشاده‌دستی ننما که دچار برهنگی و درماندگی شوی» (قمی، ۱۳۹۲: ۱۹/۹)؛ یا در آیه ۳۱ اسراء ﴿وَلَا تَقْتُلُوا اَوْلَادَكُمْ خَشِيَةً اِمْلاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَاِيَّاكُمْ...﴾ کلمه «إملاق» را فقر و گرسنگی معنا کرده‌اند (عباشی، ۱۳۶۳: ۲۹۰/۲).

در آیه اول تفسیر واژه است؛ چرا که محسور به معنای حسرت زده است؛ اما حضرت به علت حسرت توجه کرده‌اند. چرا که بخشش کردن تا حد برهنگی و عریان شدن یکی از علت‌های حسرت خوردن است.

بنابراین امام صادق علیه السلام از این نوع تفسیر، برای معنی برخی از واژه‌ها که دشوار بودند و یا برای فهم واژه ضروری بود، استفاده می‌کردند. روایاتی که بدین شکل از امام علیه السلام نقل شده است، حکم ترجمه کلمه را دارد؛ مثلاً در مورد آیه ۷۵ از سوره حجر، در مورد معنای متوسمین امام علیه السلام فرمودند: «متوسمین، تیزهوشان و نازک‌بینان هستند» (آلوسی، ۱۴۱۵: ۷۴/۱۴)؛ سیوطی، ۱۴۰۳: ۹۰/۵) و در مورد معنی «اتبعتهم» در آیه ۲۱ از سوره طور، آن را «مایل شدن به سوی اعمال پدرانشان» معنی کرده‌اند (حسکانی، ۱۳۸۰: ۲۷۳). آیات دیگری نیز بدین گونه توسط امام صادق علیه السلام معنی گردیده است.

۳. شرح جمله

۱۳۶۳: ۲/۲۰۸.

برخی گونه‌های تفسیری امام صادق علیه‌السلام در مقام شرح جمله و زدودن ابهام و اجمال کلام است؛ مانند روایت امام در شرح این آیه «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» (طه/۵) که آمده است خدای رحمن از هر جهت بر عرش استیلا دارد؛ پس چیزی نیست که نزدیک‌تر به او باشد (قمی، ۱۳۹۲: ۲/۵۹).

۴. تأویل آیات

برخی روایات تفسیری امام صادق به معانی، غیر از ظاهر الفاظ و توجه به فراسوی معانی است. در واقع در تأویل، یکی از لایه‌های چندگانه نص کشف می‌شود و علم دستیابی به حقایق از راه تأویل و کاوش متن به بشر داده شده است؛ لذا اگر قرار بود فقط خدا بداند، نزول قرآن و قصد معانی آن لغو می‌شد. در آیه ۷ سوره آل‌عمران آنچه نهی شده منحصر در تأویل قرآن نیست؛ بلکه تأویل آیه به انگیزه فتنه‌جویی و ضرب قرآن به قرآن به‌جای شاهد آوردن قرآن به قرآن است. با آنکه معانی درست آن را می‌داند. عبارت «ابتغاء الفتنه» یعنی اینکه تأویل‌کنندگان می‌دانند تأویلشان با مراد خداوند مغایر است؛ اما آن را بر انگیزه باطل خود تغییر می‌دهند. تأویل قرآن در برابر تفسیر قرار می‌گیرد و تأویل آیات و تفسیر باطنی آن نزد راسخان در علم است.

در آیه ۲۱ رعد «وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ...» کلمه «یصلون» را در معنای ظاهری به صلح‌رحم و پیوند خویشاوندی ارجاع می‌دهند؛ در حالی که امام ذیل این آیه می‌فرمایند که نهایت تأویل آیه پیوند تو به امامت و ما اهل‌بیت است (عیاشی،

درباره آیه ۹ حجرات: «وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتَ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ...»؛ در روایت امام صادق آمده است که این آیه درباره کسانی مصداق یافته است که جنگ جمل را علیه امیرالمؤمنین راه انداختند (کلینی، ۱۳۸۰: ۸/۱۸۰)؛ در واقع مصداق خارجی و عینی مفاهیم «قتل» و «طائفتان»، «اصلاح» و «عدل» در ورای آیه نهفته است.

۵. تعیین مصداق و مصادیق

مصداق، یعنی آوردن نمونه‌های عینی و خارجی در تطبیق با حقایق و اشاره‌های قرآنی. روایات بسیاری از امام صادق در نشان دادن مصداق آیات رسیده و گاه با آنکه مفهوم کلام قرآن کلی است؛ اما تعبیر امام منحصر در همان مصداق است. در ذیل آیه ۳۷ سوره مبارکه نور: «رِجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ...»؛ طبرسی از امام نقل می‌کند که: «آنان کسانی هستند که هنگام نماز، تجارت و خرید و فروش خود را رها کرده به نماز مشغول می‌شوند» (طبرسی، بی‌تا: ۲۲۷/۷-۲۲۸). واضح است که «ذکر الله» مفهوم عام داشته و مصادیق فراوانی را شامل می‌شود؛ در حالی که امام مفهوم نماز را برای آن آورده‌اند.

در آیه ۱۷ سوره آل‌عمران: «وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ»؛ امام می‌فرمایند: «کسی که بعد از رکوع نماز وتر هفتاد بار استغفار کند، از استغفار‌کنندگان در سحرها است» (عیاشی، ۱۳۶۳: ۱/۱۶۵)؛ یعنی کسانی که نماز شب می‌خوانند. همچنین در آیه ۱۰۳ سوره

آل عمران: ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾
امام بیان داشتند که «ما حبل‌اللهی هستیم که در آیه آمده است» (تعلیبی، ۱۴۲۲: ۱۶۳/۳)؛ بنابراین در بسیاری از روایات، امام صادق مفهوم و مصداق آیه را بیان کرده و به جنبه ولایی آن اشاره می‌کنند.

۶. جلوگیری از انحراف در تفسیر

امام صادق با تبیین صحیح آموزه‌های دینی از کج‌اندیشی منحرفان در فهم دین با پاسخگویی به شبهات و مقابله با تفسیرهای جاهلانه و برداشت‌های غلط جلوگیری می‌کردند. برای مثال شخص عوام‌فریبی که با استناد به آیه ۱۶۰ سوره انعام ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ مَثَلِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا﴾ تصور می‌کرد با مال دزدی می‌توان به ثواب احسان رسید (ابن بابویه، ۱۴۱۶: ۳۴-۳۵). همچنین در روایات تفسیری امام، رفع تعارض‌های ظاهری میان آیات بسیار مشاهده می‌شود. برای نمونه، «ابن ابی العوجاء» مدعی تناقض میان دو آیه ۳ و ۱۲۹ سوره نساء بود. امام در پاسخ به او فرمودند که آیه اول درباره نفقه است و آیه دیگر ناظر به مسئله مودت و دوستی بین همسران است (کلینی، ۱۳۸۰: ۳۶۳/۵). جلوگیری از تفسیر به رأی از دیگر تدابیر و رسالت‌های روایات تفسیری امام صادق می‌باشد؛ لذا یکی از مباحثی که در علوم قرآنی و تفسیر مطرح بوده و نظرات امام صادق نقش ویژه‌ای در تبیین آن دارد، مسئله تفسیر به رأی است. امام می‌فرمایند اگر کسی قرآن را به رأی خود تفسیر کند، هرچند هم تفسیرش درست باشد، اجری نمی‌برد (عباشی، ۱۳۶۳: ۱۷/۱). این روایت در کتاب‌های تفسیری شیعه و نیز در آثار متأخران اهل تسنن هم موجود است.

تفسیر به مأثور (استفاده از روایات) تفسیر قرآن با روایت و یا تفسیر قرآن با سخنان صحابه و تابعین را تفسیر به مأثور و یا تفسیر نقلی می‌نامند. احادیثی از امام صادق علیه السلام در تفسیر برخی از آیات بدین شکل نقل شده است. در مناقب خوارزمی در ذیل آیه ۱۸۱ از سوره اعراف آمده است: «امام صادق علیه السلام از پدران خود از علی علیه السلام آورده است، رسول خدا فرمودند: ای علی مثل تو مثل عیسی بن مریم است که آنها سه فرقه شدند. گروهی مؤمن به عیسی علیه السلام...، گروهی دشمن عیسی علیه السلام... و فرقه‌ای غلو می‌کنند و از دین خارج شدند... امت من به زودی نسبت به تو سه فرقه می‌شوند...» (خوارزمی، ۱۴۱۱: ۳۱۷). در حدیثی دیگر از امام صادق علیه السلام در ذیل آیه ۱۰۰ از سوره انبیاء نقل شده است که: «رسول خدا به علی علیه السلام فرمودند این آیه در مورد شما نقل شده است» (حسکانی، ۱۳۸۰: ۳۸۴). روایات زیاد دیگری از امام صادق علیه السلام وجود دارد که به همین شیوه از زبان رسول‌الله معنی و یا شأن نزول آیات را بیان نموده‌اند.

تفسیر ادبی

در برخی از موارد دیده شده است که امام صادق علیه السلام برای بیان دقیق‌تر از قواعد ادبیات عرب استفاده نموده و مستندی بر معنی بیان‌شده ارائه می‌دهند و لذا در موقع تفسیر آیات قرآن، به نکات ادبی نیز توجه نموده و بیان کرده‌اند؛ مثلاً در تفسیر آیه ۵۹ از سوره آل عمران از ایشان در مورد معنای آیه سؤال شده است که امام علیه السلام در این مورد فرمودند: «معنایش این است که مثل عیسی در خلق، همچون

گفت که امام علیه‌السلام از تفسیر قرآن به قرآن برای استخراج احکام الهی استفاده می‌کردند.

استفاده از جری و تطبیق در تفسیر آیات

«جری در لغت به معنای حرکت سریع است» (اصفهانی، ۱۳۹۲: ۱۹۴). جری، تعبیری است که ائمه علیه‌السلام برای «استمرار پیام قرآن به‌کار برده‌اند و مراد از آن، انطباق الفاظ و آیات قرآنی بر مصادیقی غیر از آنچه درباره آنها نازل شده است» (قرشی، ۱۳۷۱: ۳۰/۲). در روایات نقل شده از امام صادق علیه‌السلام بسیاری از الفاظ و آیات قرآن کریم بر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام و مخالفان آنها انطباق یافته است. «پاره‌ای از این احادیث خود اخبار جری است که بر دائمی بودن قرآن و استمرار خطاب قرآن به مصادیق جدید تأکید شده است» (شاکر، ۱۳۷۶: ۱۴۲). در روایتی از امام صادق علیه‌السلام درباره آیه ۷ از سوره رعد آمده است که «منظور از مُنذِر در این آیه رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و منظور از هادی، علی علیه‌السلام است» (همان: ۱۴۹). همچنین امام صادق علیه‌السلام فرموده‌اند «مائیم حبل‌الله که خداوند فرمود به آن چنگ زنید و متفرق نشوید» (ابن حجر، بی‌تا: ۱۵۱) و مصداق «اولوالأمر» ما اهل بیت هستیم (قندوزی، ۱۴۲۲: ۳۴۱/۱). به همین طریق، تفسیر آیات و احادیث بسیار دیگری وجود دارد که نشان‌دهنده استفاده امام صادق علیه‌السلام از این نوع تفسیر است.

استفاده از تشبیه و تمثیل در تفسیر آیات

«تشبیه در لغت همان تمثیل است، تمثیل، مماثلت و

مثل آدم است که هر دو از غیر پدر و مادر به وجود آمده‌اند. پس به عیسی گفته شد «کن فیکون» پس «ها»ی اول در (خلقه) به آدم برمی‌گردد و «ها»ی دوم در (ثم قال له) به عیسی علیه‌السلام برمی‌گردد» (ابن جوزی، بی‌تا: ۲۴).

تفسیر قرآن به قرآن

تفسیر قرآن به قرآن یکی دیگر از روش‌های تفسیری امام صادق علیه‌السلام بود که برای کشف حقایق و حیانی به‌کار برده‌اند. در این روش امام علیه‌السلام تفسیر هر آیه را با آیات هم لفظ و هم محتوا انجام می‌دادند. این نوع تفسیر بر مبنای این است که قرآن بیانگر همه‌چیز است و قطعاً تبیین‌کننده خود نیز خواهد بود. بیشتر مفسران قرآن این قسم تفسیر را بهترین نوع تفسیر می‌دانند؛ زیرا معتقدند هیچ‌کس آگاه‌تر از خداوند به مفاهیم کلام الهی نیست. تعداد زیادی از مفسران طرفدار این روش هستند (علوی مهر، ۱۳۸۱: ۶۸-۶۷). امام صادق از امام علی علیه‌السلام نقل می‌کنند که شخصی از امام علیه‌السلام درباره قربانی (هدی) در خارج از منی، پرسیدند که چه حیواناتی را شامل می‌شود؟ امام علیه‌السلام با توجه به آیات ۱ از سوره مائده، ۳۴ سوره حج و ۱۴۳ سوره انعام از هشت حیوان برای قربانی نام برده‌اند (سیوطی، بی‌تا: ۱۹۳/۳). همچنین از امام صادق علیه‌السلام روایت شده است که ستایش خداوند با توجه به آیه ۷ از سوره ابراهیم، باعث افزایش روزی انسان می‌شود و استغفار نیز با توجه به آیات ۱۰ و ۱۱ سوره نوح روزی انسان را زیاد می‌کند (ابن جوزی، بی‌تا: ۴۴۲/۲). براساس سایر روایت‌های دیگر از امام صادق علیه‌السلام می‌توان

مشارکت حداقل میان دو شیء در یکی از ویژگی‌ها و هدف از آن، اظهار مشکل‌ترین مطالب در غالب روشن‌ترین عبارات است» (ابن‌ناقی، ۱۳۷۴: ۲۰-۱۱). امام صادق علیه‌السلام در معنای مبدل شدن زمین و آسمان‌ها، در آیه ۴۸ سوره ابراهیم، می‌فرماید: «در آن روز زمین به نانی تبدیل می‌گردد که مردم از آن می‌خورند» (قرطبی، ۱۳۶۴: ۳۸۴/۹).

تفسیر آیات با توجه به اسباب نزول

امام صادق علیه‌السلام در تفسیر آیات، مقصود کلام خدا را بر اساس شرایطی که آن کلام در آن صادر شده است، تبیین و توضیح می‌دادند. بدین گونه زمان و مکانی که کلام خدا نازل شده است براساس فرهنگ و ذهنیت مردم آن زمان مشخص می‌کردند. این روش در روایات امام علیه‌السلام به خوبی دیده می‌شود. مثلاً امام صادق علیه‌السلام در تفسیر آیه ۱۲ از سوره یاسین «كُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ» ترجمه «همه‌چیز در یک امام روشن شمرده می‌شود» می‌فرماید که این آیه در شأن علی بن ابیطالب نازل شده است (قندوزی، بی‌تا: ۱۷۷). همچنین در ذیل آیه ۶۲ از سوره انفال «هُوَ الَّذِي أُيِّدَكَ بِنَصْرِهِ وَ بِالْمُؤْمِنِينَ» از امام صادق علیه‌السلام روایت شده است که این آیه در شأن علی بن ابیطالب است. در مورد این نحو تفسیر، روایت‌های دیگری نیز از امام صادق علیه‌السلام نقل شده است (ابن‌بطریق، ۱۴۱۷: ۱۸۴-۱۸۸).

تفاسیر قرآنی امام صادق

تفاسیر قرآن منتسب به امام صادق علیه‌السلام از قبیل تفسیر القرآن، منافع سور القرآن و خواص القرآن

الاعظم، بیشتر به‌عنوان کتب رمزی، عرفانی شناخته شده و در انتساب آنها به امام صادق علیه‌السلام تردید وجود دارد (قرطبی، بی‌تا: ۴/۷). عبدالرحمان سلمی در کتب حقائق التفسیر و زیادات حقائق التفسیر، امام جعفر صادق علیه‌السلام را به‌عنوان یکی از منابع اصلی (اگر نه منبع اصلی) معانی قرآن نام برده است (Encyclopedia of World Religions, 2009: 386,) (652, 677). کتاب جفر، به‌عنوان یک تفسیر عرفانی بر قرآن کریم، همچنین به امام صادق علیه‌السلام نسبت داده شده است (همان). به گفته ابن‌خلدون این تفسیر که ابتدا بر پوست گوساله نوشته شده بود، درواقع به‌منظور روشن کردن معانی پنهانی قرآن نگاشته شده است (Encyclopedia Iranica, 2015).

بر این اساس گفته می‌شود که امام صادق علیه‌السلام یک تفسیر چهار لایه از قرآن ارائه کرده است. به عقیده امام صادق علیه‌السلام، کتاب خدا از چهار قسمت تشکیل شده است: عبارات روشن، معانی تلویحی، معانی پنهان مربوط به عوالم روحانی و حکمت‌های روحی. به عقیده او معانی روشن مربوط به عامه مردم است. معانی پنهانی برای برگزیدگان است، معانی تلویحی برای دوستان خداست و حکمت‌های روحی مخصوص پیامبران است (Corbin. 2001: 6,) (31). امام صادق علیه‌السلام همچنین تأکید می‌کند که احادیث منتسب به پیامبر که با قرآن همخوانی ندارد باید کنار گذاشته شود (Encyclopædia Britannica,) (2015).

دستاوردهای امام صادق علیه‌السلام در تفسیر قرآن نظر به یافته‌های پژوهش حاضر، می‌توان دستاوردهای

علمی و معنوی امام صادق علیه السلام در علم تفسیر و میزان تأثیرگذاری و ابداعات او را به شرح ذیل بیان نمود:

۱. تبیین اهمیت و ضرورت تفسیر قرآن.
۲. تفسیر بسیاری از آیات قرآن کریم که همچنان به عنوان مرجع مفسرین به کار می‌رود.
۳. آموزش کامل در مورد ویژگی‌های ناسخ و منسوخ در قرآن کریم.
۴. بیان معیارهای درستی و حقانیت قرآن کریم.
۵. بیان و آموزش روش‌های مختلف تفسیر که همچنان مورد استفاده قرار می‌گیرد.
۶. ارائه تفسیر قرآن کریم که شاگردان ایشان، اقدام به نگارش آن کرده‌اند و منسوب به امام صادق علیه السلام است.

۷. استفاده از جری و تطبیق در تفسیر آیات.

بحث و نتیجه‌گیری

تفسیر و تبیین آیات قرآن توسط امام صادق علیه السلام با توجه به پیامدهای نهضت ترجمه و چالش‌های فقهی-مذهبی و سیاسی مسلمانان در آن دوران ثمرات و نتایج ارزنده‌ای برای توسعه علوم قرآنی و فهم درست مسلمانان از قرآن در تقویت اعتقادات و باورهای آنان داشت. فعالیت‌های گسترده آن امام در مجالس علمی و مناظرات و همچنین تلاش شاگردان آن حضرت برای فهم درست از آموزه‌های قرآن همراه با قرائت و تفسیر، موجب استحکام مبانی اعتقادی مسلمانان و ترویج دین اسلام در مقابل با عقاید انحرافی گردید.

منابع

- قرآن کریم.

- ابن خالویه، حسین ابن احمد (۲۰۱۲). *مختصر فی شواذ القرآن من کتاب البدیع لابن خالویه*. بیروت: دارالوارق.

- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب (۱۴۱۳). *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*. جلد ۳. بیروت: دار الکتب العلمیة.

- ابوحنیان غزنای، محمد بن یوسف بن علی (۱۴۲۰). *البحر المحیط فی التفسیر*. جلد ۱. بیروت: دارالفکر.

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۶). *معانی الاخبار*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

- _____ (۱۳۸۷). *التوحید*. تهران: مکتبة الصدوق.

- امامی، علی اشرف کاظم موسوی بجنوردی (۱۳۸۵). *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*. جلد ۱۴. تهران: مرکز

بازتاب آموزه‌های تفسیر قرآنی امام صادق علیه السلام در آثار فریقین (امامیه و اهل سنت)

تکیه اصلی و بیشتر امامیه از نظر فکری و عقیدتی بر امام صادق است و بخش بزرگی از علوم اهل بیت به وسیله ایشان اشاعه یافته است. اقوال تفسیری امام صادق در تفاسیر مأثور امامیه در سرتاسر کتاب‌های: *تفسیر عیاشی*، *تفسیر فرات کوفی*، *تفسیر منسوب به ابراهیم قمی*، *تفسیر صافی فیض کاشانی*، *البرهان سید هاشم بحرانی* و *تفسیر نور الثقلین حویزی* مشهود است. روایات تفسیری امام در برخی منابع تفاسیری اهل تسنن هم از جمله در کتاب‌های: *بحر العلوم سمرقندی*، *الکشف و البیان عن تفسیر قرآن ثعلبی*، *معالم التنزیل بغوی*، *تفسیر القرآن العظیم* ابن کثیر و *جواهر الحسان* ثعالبی مشاهده می‌شود.

- دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. جلد ۱۴. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱). المحاسن. قم: دار الکتب الاسلامیة.
- بن ناویا، عبدالله بن محمد (۱۳۷۴). الجمان فی تشبیہات القرآن. ترجمه علی میرلوحی. مشهد مقدس: آستان قدس رضوی.
- پاکتچی، احمد (۱۳۸۷). تاریخ تفسیر قرآن کریم. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- _____ (۱۳۹۱). مبانی و روش اندیشه امام صادق علیه السلام. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- احمد، ابواسحاق معروف به امام الثعلبی (۱۴۲۲). الكشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جزری، محمد بن محمد (۱۴۲۹). غایة النهایة فی طبقات القراء. جلد ۱. مصر: دار الصحابة للتراث.
- _____ (بی تا). النشر فی القرائات العشر. جلد ۱. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله (۱۳۸۰). شواهد التنزیل. ویراسته بشیر خزامی پور. ترجمه احمد روحانی. قم: دارالهدی.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد (۱۳۹۲). مفردات الفاظ القرآن فی غریب القرآن. بیروت: دارالکاتب العربیة.
- زیعور، علی (۱۹۷۹). التفسیر الصوفی للقرآن عند الصادق. أیار. بی جا: دار الأندلس.
- سلمی نیشابوری، ابو عبدالرحمن محمد بن حسین (۱۳۹۰). حقائق التفسیر. تهران: امیرکبیر.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۳). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. جلد ۵. بیروت: دار الفکر.
- شاکر، محمد کاظم (۱۳۷۶). روش های تأویل قرآن. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیه واله وسلم. جلد ۱-۵. قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (ره).
- _____ (۱۴۰۴). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیه واله وسلم. قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۴). مجمع البیان. ترجمه محمد مفتاح. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- علوی مهر، حسین (۱۳۸۱). روش ها و گرایش های تفسیری. قم: اسوه.
- عیاشی، محمد بن سعود (۱۳۶۳). تفسیر عیاشی. تصحیح هاشم رسولی. تهران: انتشارات علمی اسلامی.
- قرشی بناوی، علی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن. جلد ۲. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۹۲). تفسیر قمی. قم: بنی الزهراء.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۰). اصول الکافی. تهران: دارالاسوه.
- مصابیح الشریعه منسوب به امام جعفر الصادق (۱۴۰۰). بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- موسی، حسین یوسف و صعیدی. عبد الفتاح (۱۴۱۰). الإفصاح فی فقه اللغة. جلد ۱. قم: مرکز النشر التابع

- لمکتب الاعلام الاسلامی.
- النجاشی، احمد بن علی (۱۹۸۸). *رجال النجاشی*. تحقیق محمدجواد نایینی. بیروت: دار الضواء.
- نصرالله، پورجوادی (۱۳۶۹). *تفسیر جعفر الصادق*. تصحیح پل نویا. جلد اول. تهران: مرکز نشر دانشگاهی. تهران.
- نویا، پل (۱۳۹۰). *تفسیر قرآنی و زبان عرفانی*. ترجمه اسماعیل سعادت. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- وطن خواه، حمید (۱۳۸۰). *بررسی روایات تفسیری امام صادق علیه السلام*. جزء چهارم قرآن کریم. قم: انتشارات میزان الحکمة.
- nnnlll ee Smtt (2015). "J" fir ll-Şadiq iv. nn d Esorrcc seeenees". *Encyclopedia Iranica*.
- Henry Corbin (2001). *The History of Islamic Philosophy*. trans. Liadain Sherrard and Philip Sherrard London and New York: Kegan Paul International.
- Junn E Campo, "Encyclopedia of Islam," *Encyclopedia of World Religions* (USA, 2009). 386. 652. 677; Gleaves. "JA' FAR LL-ŞĀEEQ .. Lffe.
- John A aa ywood (2015). "J" fir bln Muḥammdd. *Encyclopedia Britannica*. Great Britain. United States of America: Encyclopædia Britannica, Inc.

